

Makra Júlia

Orvosi szavak, kifejezések Miskolczi Gáspár *Egy jeles Vad-Kert* című munkájában

A SZERZŐ ÉS MŰVE Miskolczi Csulyak Gáspár (1628–1696) (1) a mozgalmas politikai, vallási-társadalmi és kulturális-tudományos életéről híres XVII. század szülötte, élete és munkássága pedig híven példázza korát. Sok pályatársához hasonlóan (kortársa többek között Apáczai, Pápai Páriz és Comenius) tanulmányait ő is neves külhoni egyetemeken [Leiden (4), Utrecht, Franeker] végezte, ezután képzett teológusként először a Thököly családnál talált nevelői állást (Késmárk), majd Borsod vármegyében viselt lelkészi hivatalt (3). Innen azonban az 1670-es évek elején – protestáns vallása miatt – távoznia kellett. (Hazánkban csak II. József 1781-ben kiadott türelmi rendeletével zárult le az ellenreformáció.) Előbb Szilágysomlyón, majd 1686-ban Nagybányán folytatta a lelkészi munkát. Miután itt sem maradhatott, végül Erdélyben talált menedéket (Görgény, Magyarigen, Székelyudvarhely) (3). Itt töltött évei alatt készítette el nagyszabású művét, az első magyar nyelvű állattani könyvet (1), *Egy jeles Vad-Kert* címmel.

Nincsenek adatok arról, hogy Miskolczi kifejezetten természettudományos érdeklődésű lett volna, bár magára egy helyütt „Erdélyi Experimentales Physicus”-ként utal [248]¹. Könyve nem is saját megfigyeléseinek gyűjteménye (noha ilyenekkel is fűszerezi), hanem Wolfgang Frantze német lutheránus teológus *Historia sacra animalium* című népszerű, ekkor már több nyelven megjelent művének viszonylag szabadon értelmezett fordítása. Első kiadásának címe:

Egy jeles vadkert, avagy az oktalan állatoknak, úgymint: 1. a négy lábuaknak, 2. a madaraknak, 3. az halaknak, 4. a csúszómászó állatoknak, 5. a bogaraknak, öt könyvekbe foglaltatott teljes históriája. Mely elsőben a tudós és híres Franzius Farkas, wittebergai szentírás magyarázó doctor által deák nyelven íratatott és sok ízben kinyomtatott. Azután a boldog emlékezetű Miskolczi Gáspár, sok szép ekléziáknak mind Magyarországbán, mind Erdélyben hasznos tanítója által magyar nyelvre fordítatott. Most pedig a magyar nemzet

kedveért, mint olyan hasznos munka, közönséges haszonra világra bocsátatott. Lőcsén, nyomtatott 1702. esztendőben (4).

Habár a *Jeles Vad-Kert* kifejezetten állattani rendszerező munka, célja nemcsak az ismeretterjesztés, hanem a vallásos-erkölcsi példázatoság, az istenfélő életre és a hazaszeretetre buzdítás, a szabadság dicsőítése. (Ne feledjük: az elgyötört ország az addigi török uralom után a Habsburgok erélyes fennhatósága alá került.) Miskolczi szerint az állatok kiváltképpen jeles tanítómestereink, amelyekről „engedelmességet, mértékletes életet, tisztünkben való serénykedést, Isten iránt való háládatosságot tanulhatunk”.

A könyv első része az állatok osztályozásával foglalkozik, leginkább külső megjelenésük, természetük, élőhelyük, valamint az ember számára való hasznosságuk vagy haszontalanságuk alapján. (A rendszerezés nagyrészt Arisztotelész és Plinius elveit követi, hiszen a modern rendszertan alapjait megteremtő Linné majd 1735-ben adja ki korszakalkotó munkáját.) Ezt követi az egyes állatfajok bemutatása csoportonként (négy lábúak, madarak, halak, csúszómászó állatok és bogarak), azon belül pedig nagyságrendi sorrendben – Miskolczi szerint „illendőnek tetszik lenni” [32], hogy így történjen –, kezdve az elefánttal, és zárva a sort a vízi bogarakkal.

Természetesen a kor természettudományi állapotának megfelelően akad a leírtak közt megannyi csodadolog, babonáság és tévedés, szájhagyományon alapuló mesés adat is. Némelyiket maga Miskolczi sem nagyon hiszi, és kételkedésének gyakorta hangot is ad. Helyenként az eredeti szerző rendszerezési elveit felülbírálja [200, 236], állításait – sokszor saját vagy népi tapasztalatok, megfigyelések alapján – helyreigazítja vagy cáfolja [65, 210, 238, 312]. Másról egyszerűen kihagy részeket az eredeti műből, részint terjedelmi korlátok miatt [321, 415, 421], részint a sze-

1. A felsorolt fogalmak, kifejezések mellett mindig közlöm a szerző által megadott értelmezést (ha van ilyen), valamint szövegekörnyezetüket, illetve [szögletes zárójelben] előfordulásuk oldalszámát (2).

mérmesség okán [126, 169], vagy mert úgy ítéli, hogy „mi afféléket országunkban ingyen sem láthatunk” [476]. Ám ha szükségesnek látja, ki is egészíti, a hazai viszonyokhoz igazítja a szöveget [62, 172].

Minden tévedése és tudománytalansága ellenére Miskolczi műve is fontos része a magyar tudománytörténetnek. Vallásossága nem csak hitkérdés: akkoriban a protestantizmus a Habsburg-megszállással való szembenállást kifejező nemzeti ügy is volt, amely – különösen Erdélyből kiindulva – elévülhetetlen hatást gyakorolt a hazai tudomány és magyar nyelvű irodalom fejlődésére.

A MŰBEN ELŐFORDULÓ ORVOSI SZAVAK, KIFEJEZÉSEK AZ ELŐFORDULÁSUK SORRENDJÉBEN Habár jelen munkámban az orvosi szavak, kifejezések kigyűjtésére vállalkoztam, tettem ezt egy olyan művel, amelynek szerzője – hittudós lévén – már az elején kijelenti: „Úgy is alkalmaztatom pedig ennek egészen való lerajzolását, hogy legelsőbben is tessék ki ennek a Tudománynak haszna nem az orvoslásban, hanem a keresztyéni Tudományra való tanításban...” [32] Így kimondottan orvosi utalások ritkábban fordulnak elő a szövegben, és azok sem mind csak az emberi betegségek gyógyítására vonatkoznak. Ezért – annál is inkább, mivel akkoriban az általános élettani alapkutatásokat javarészt orvosok végezték – jónak láttam az orvoslás vagy inkább gyógyászat tárgykörébe vonni az állatok ösztönös szokásait is, amellyel bajaikra enyhülést keresnek. Összegyűjtöttem továbbá azokat a megállapításokat, amelyek általánosságban az állati test felépítésére és különféle élettani összefüggésekre vonatkoznak.

A felsorolt fogalmak, kifejezések mellett mindig közlöm a szerző által megadott értelmezést (ha van ilyen), valamint szövegkörnyezetüket, illetve [szögletes zárójelben] előfordulásuk oldalszámát (2). A *-gal jelzett szavakat a szerző ebben a formában az általam vizsgált szövegben nem használja, ezeket az anyag könnyebb rendszerezhetősége és áttekinthetősége végett jelenkori fogalomtárunkból merítettem.

Test (a Baromnak avagy Oktalan állatnak teste): Külömbkülömbféle külső tagoknak és belső hígságoknak t. i. vérnek és temérdekségeknek, úgymint: húsnak, bőrnek, ereknek, inaknak, csontoknak egybe való szerkesztése [14].

***Testfelépítés:** Némely állatoknak több számú részei vannak, némelyeknek pedig kevesebbek. De mindeneknek különböző részei vannak, mert a lélek sehol nem lakik, hanem csak a sok és különböző részekből álló testben: Minden állatok pedig azon részekből állanak, mellyek az ő táplálásokra szükségesek, minéműek a csontok, belek, mellyek a csontokhoz alkalmaztatták a testnek megerősítésére szolgálók. A húskok szolgálnak a bétöltésre, az öblös részek az emésztésre, a melegségnek megtartására és a nemzésre hasznosak. A fő az érzésre alkalmas, a lábak, szárnyak vagy karok a mozgásra, és így egyik egyikre, másik másokra alkal-

maztatott [30]. Aminthogy a Majom az embert külső részeire nézve alkalmasint kiábrázolja, azonképen a belső részeire nézve soha semmi állat nincs az emberhez hasonlóbb mint a Disznó [106].

Tetem: A Halaknak nincsen csontjok, hanem ahelyett tetemek vagy szálkájok vagyon [15].

Csont: Amelly állatok magokféle eleven állatokat ellenek és amellyek hússal élnek, azoknak mindenkor erősebb s keményebb csontjok vagyon, mint a Lónak, medvének, oroszlánnak. Egyebeknek pedig, mellyek eleven állatokat nem ellenek, hanem csak tojást költenek, sem pedig hússal nem élnek, sokkal gyengébb csontjok vagyon, mint a Madaraknak [18].

Hallató üregecske: A Madaraknak fülök helyett hallató üregecskéjük... [15].

Csont orr: ...fogak helyett kettős és válús csont orrok vagyon, mellyek öszve szorítottások által mindazokat véghez viszik, amit a fogak más egyéb állatokban megcselekszenek; orrok helyett valami kettős lyukacsok vagyon a szájok felett [15].

Húsos tagocska: Sok állatoknak nyelvek helyett valami húsos tagocsok vagyon, az is pedig nem kinn, hanem belől a torkában, mint a halaknak és a hangyáknak [15].

Tüdő: A Halaknak nincsen tüdejök, mert ők hivesedés nélkül nem szükkölködnek, szüntelen vizekben lakván: és mivelhogy tüdejök nincsen, nyakok is azért nincsen, mert a nyak a lehellésre igen szükséges [15–6].

Epe: A Halaknak melegség helyett epéjük bővebben vagyon mint más állatoknak [16]. Azokban az állatokban, mellyeknek szolgálatjokkal élünk és mellyek noha felette igen nagyok; mindazonáltal avagy hogy semmi epéjük nincs, avagy ha vagyon is, csak igen kevés vagyon, hogy valamiképen a sárga sár epének meghevülése miatt hirtelen az ő szolgálatjokkal élő emberek ellen haragra fel ne gerjedjenek. Ellenben pedig amellyek kisebbek és nem annyira rendeltettek az ember szolgálatjára, azoknak több epéjük vagyon, mert azoknak haragjával bírhat és el is kerülheti az ember [16]. [A Tevéknek] ereken fel s alá járó vérben is találhatik valami megegyedett epebeli nedvesség. Ettől vagyon, hogy ők olly szelídek, minéműek kétség nélkül nem vólnának, ha egy bizonyos helyben termett epéjük vólna [55]. Széllyel az erekre oszlott epécskéjük vagyon [60]. [Az Oroszlánnak] a felettebb való hévség miatt igen sok epéje szokott lenni, amely epének bővölködése miatt többire mindenkor a negyednapi hideglelés bántja, főképen nyári időben [64].

Fog: Sok állatoknak vannak ugyan fogai, de nem azon a helyen ahol egyebeknek, hanem vagy a torokban, mint a halaknak, vagy a nyelveken, mint a rákoknak. Amely állatoknak

pedig semmi foguk nincsen, azok csak lágy és nedves eseséggel élnek [17].

Gyomor: Sok állatok vannak, kiknek csak egy gyomrok nincsen, minémű az embernek vagyon, hanem kettős, mint a madaraknak az ő begyek és zuzzok; avagy négyes, mint a kérődző állatoké. Ennek oka pedig ez, mert az ilyen állatok igen nyers és nedves eseséggel élnek, mely sokrendbéli megfőzés nélkül szűkölködik; minéműek főképen azok a barmok, mellyeknek tejet kell származtatniok [17].

Ijas-fias gyomor: [A Tevének] sok ijas-fias gyomrai vannak, mivelhogy tövises eseséggel szeretnek élni, mellyhez illendő húsos nyelve és kemény ínyei is vannak. Hogy azért a kemény eseséget jobban megemészthessék, szükség volt, hogy a gyomroknak sok fiókjai lennének, hogy a megőtt eseség szüntelen egyikből másikba által menvén, jobban megemészthődnek. Ellenben pedig nincs mind alól, mind fellyül fogok, mivelhogy sokréttű gyomrok lévén mindent eléggé megemészthetnek [53]. A jobb emésztés végett szüntelen kérődzének is [59]. Amelly állatok kérődzének, azok tiszta eseséggel élnek, de amellyek nem kérődzének, azok többire minden ganéjt és undokságot megesznek [60].

Gyomorfájás: Mikor [az Oroszlánok] jóllakott teli hassal kénszerítettnek szaladni, olyankor amit megötték, gyomrokból kiokádják, sőt körmökkel is torkokból kikaparják, hogy a szaladásra annál könnyebbek lehessenek. Ugyanezent szokták cselekedni olyankor is, amikor a sok alkalmatlan eseség miatt gyomroknak derekas nagy fájdalmát érzik [67]. [A Medvék] néha csak a hangyákat is megészik, midőn tudniillik a mód nélkül való jóllakás miatt gyomroknak fájdalmát érzik. A hangyák megétele osztán őket okádatja, úgy gyógyulnak meg [76].

Hús: A mezei állatoknak húsa mindenkor tisztább a szüntelen való járás és mozgás által felindítatott hőség miatt, amely által a felettébb való nedvességek benne megemésztenek. De azért nincsenek olly gyengék, mivelhogy a háziaknak húsoi mindenkor lágyabbak, de azonban tisztátalanabbak is az ő sok veszteg heverések miatt, melly miatt a bennük levő hőség tisztét nem cselekedheti [17]. A Disznó húsnak az ember húshoz igen hasonlatos voltát Conrad Gesnerus derék orvos Doktor ebből állatja, mivelhogy némellyek nem tudva, az emberhúst Disznóhús gyanánt jóízűen megették, sem íziben, sem illatjában semmi különbözést nem érezvén [106].

Vizellet hólyag: Néha [a Ló] vizellet hólyagja helyéből ki-mozdul, melly miatt nehezen is vizellik [101].

Ganéj: Amelly állatok hússal élnek, azoknak ganéjjok is felette bűdös, amellyek pedig csak füvet esznek, ganéjjok is nem olly igen bűdös [18]. [A Páva] az ő ganéjját, mellynek az orvoslásban igen nagy haszna vólna, maga menten felkoppantja s megészzi, melly miatt ritkán kaphatják [218].

Lélek (ti. az állatoké): Éreztető lélek; valami elmúló párah és lehellés, avagy a vérnek segítségével által élő testnek mozgása, munkálkodása; ami az oktalan állatnak vérben lenni látszik, úgy érzetik, mint valami vérben való meleg és lelkes pihegés, ez a Baromnak valóságos Lelke, amely meleg és lelkesítő pihegés által cselekszi az Oktalan állatnak teste minden ő munkáit és cselekedetét [19].

Vér: Minden testnek lelke az ő vére (Móz. III.). Jóllehet pedig a barmokban más nemesebb tagok is vannak, mindazáltal nem azokban, hanem a híg és meleg vérben lakozik az ő lelkek; mert az elevenítő melegségnek nem lehetett őbennek más alkalmasabb fészke és táplálója, mint a vér [19–20]. Hogy pedig a testnek Lelke a Vérben légyen, megtetszik innét: Mert a vérnek a testben alá s fel való járása és körül kerengése az indulatoknak is nagy változást szerez. Mert a lelkesítő vér a haragban felforr: a megijedésben a külső tagokról a belsőkre foly, melly miatt a külső tagok az ábrázattal együtt elhalnak s megsárgulnak. A szomorúságban a vér megrestül s meg is állapotodik: Az örömben a belső részokról a külső részekre kiszármazik [20].

Véres állatok: Azok, mellyeknek tulajdon vérek vagyon. Ezek pedig öregebbek és nemesebbek is a vér nélkül valóknál, nem is csak testükre nézve, hanem benne való bizonyos jóságokra nézve is, mellyre nézve lábai is vannak, némellyeknek csak kettő, némellyeknek pedig négy, hogy annál tökéletesebben munkálódhassanak [27]. Az Eléfantoknak vére igen hívesítő [47].

Vér nélkül valók: Azok, mellyeknek semmi tulajdon melegítő vérek nincsen, minéműek minden derékban mintegy ketté vágattatott bogarak, méhek, darázsok, legyek stb. mellyeknek sem kitetszhető szivek, sem magvok, sem tökéletes érzékenységi nincsenek, hanem csak azokhoz valami kevés hasonlóságok vagyon [29].

Spiritusok: A veres szín a piros vérben úszkáló spiritusokat megháborítja, a megháborodott vér pedig osztán az egész testet is felindítja, melly nemcsak Eléfantban, hanem más egyéb barmokban is megésik [49].

Meleg természet: [A Tevék] igen meleg természetűek, s ettől vagyon, hogy olly igen ösztövérek [53]. [A Macska] mindenkor talpára esik az ő természeti melegsége miatt, melly őt egyszersmind könnyűvé is teszi. [129] Hogy pedig [a Farkas] olly hamar emészthet, oka ez: mert felette nagy természeti melegséggel bír, annakfelette bélei is nem igen ráncosok [138].

Táplálódás: Sok állatok vannak, amellyek csupán csak hússal élnek, mint az Oroszlán, a Tigris és a Farkas. Némellyek megkülömböztetés nélkül mindenféle eledelt megesznek, mint az Ebek. Némellyek füvet és gabonát esznek, mint a Lovak és a Szarvasok. Némellyek csak prédával és más

egyéb állatoknak vadászatja után élődnek, mint a Farkas és az Oroszlán. (...) A négy lábú állatok sokkal többet esznek mint egyebek, hogy mind húst, mind tejet többet szolgáltatassanak az embernek [21]. A hegyeken legelő állatok sokkal jobbak s egészségesebbek is az ember testének táplálására mint a vizenyős és seppedékes helyen legelők. Mert a hegyeken termett fű nincs olly nedves és ártalmas mint a réteken termett fű [22–3]. [Isten azért tiltotta meg a disznóhús megételét], hogy a súlyos nyavalyák a Sidókban annál inkább ne sokasodnának, kik egyébként is a bélpoklosságra igen hajlandók vóltanak. Mivelhogy ez az állat igen tetves húsú szokott lenni, és a beteges testekben igen hamar megsejnyved s megvész, főképen ha rossz eseléggel táplálódik a Disznó, amint Conradus Gesnerus írja [112]. A régiek azt tartották, hogy a Nyúlhússal való élés az embert szép gyenge színűvé teszi, főképen ha egymás után heted napig azzal él, mivelhogy igen jó vért nemző húsa vólna. (...) Mindazáltal okát nem látom, micsoda oka adattathatnék, hogy a Nyúlhús étel az embernek szebb színt adna és gyenge pirossá tenné [133]. Megtiltatott vólt pedig Istentől régenten ennek étele, talán azért, mivelhogy az ő húsa igen fekete sárral és epével bőves, melly az embert is komorrá s kedvetlenné teszi [134]. A Tekenős Béka husából ha csak fél eleget eszik az ember, megnehezíti a gyomrát, de ha derekason jóllakik véle, gyomrát meglágyítja, aminémű természeti vagon a Salátának is [185]. A Fige-madár (...) jó tápláló, a gyomrot egy szálléna sem terhelő, hanem inkább erősítő. Ha szintén valaki egy ételében ugyan feles számúakat megészik is benne, nemcsak nem árt nékie, hanem egész napestig is jókedvű, víg léssen tőle. Mellyre nézve a Természetvizsgálók így okoskodnak felőle, hogy húsa igen jó és tiszté vért nemz és az éltető spiritusokat is meggyorsítja [268]. A Halak (...) felette igen ehetők, ragadozók, telhetetlenek és hideg természetűek is. Mellyre nézve a Halakkal való élés soha nem szolgál embernek olly jó egészségére mint a Madarakkal és barmokkal való élés, jóllehet mind a kétfélék azon egy elementumból formáltattak. Aminthogy az erdei Madarak is megételre sokkal egészségesebbek mintsem a vízben lakók. Oka pedig ennek ez, mert a Halak sokkal temérdekebb elementumban laknak, mellyben nem annyira hathatók a Nap sugári [307]. Az ő tetemekben mindenkor maradnak valami titkos ártalmas minéműségek, és amint az Orvos Doktorok is állatják, hogy némelly Halaknak tetemi igen mérgesek, amint a szemmel látomás is mutogatja, sokszor melly igen elmérgesedik az embernek egész keze belé, amikor bár csak az ujját Haltetemmel megsértendi is [308].

Mérges minéműségek: A Saskeselyűk még távolról megérezik a dögnek illatját, s fel is keresik azt; mégis a mérges dögül semmi ártalmat magoknak nem szereznek, amint hogy a Seregélyek és a Szarvasok a méreg által ugyan híznak. A Pókok, kígyók, varas békák, szúnyogok s több efféle férgek igen sokat használnak a természetnek. Mert minden állatot megtisztogatnak, a rusnyaságot megöblítik, a mérges minéműségeket magokhoz szívják, hogy az éltető állatok az embereknek hasznokra tisztábbak legyenek [22]. Az Eléfánt

szép tiszta zöld ággal élén, a zöld ágon termő Chameleon nevű gyíkforma mérges bogaracsát is véle együtt megeszi, mellytől menten meg is kell az Eléfántnak halni, hogyha hamarsággal vad olajfaágot orvosságul nem kaphat [49]. Az Unikornis szarvának igen nagy és kiváltképen való haszna vagon az emberben lévő méregnek megölésére. Sőt még az ivóvíz is, ha szintén valami méreggel megvesztegettetnék is, ha az Unikornis szarvát csak belémártják is, menten egészségessé tétetik [93]. Aminthogy pedig az embernek, azonképen a Lónak is a disznó röhögése, bűdössége és lehelleti igen ártalmas és természetivel ellenkező [102]. Vannak olyan természetű emberek, akik a Macska észrevehetetlen vékony, de erős lehelletit semmiképen el nem szenvedhetik. Ha a Macska lehelletit beszíjják, ezáltal mindjárt az ő testeknek természeti annyira megháborodik, hogy sokszor a veríték leszakad rólok. (...) Ennek a természeti ellenkezésnek oka az, hogy az illyen embernek anyja, ővéle terhes korában a Macskától megirtózott, ahonnét immár ez a természet a tőle származott magzatban örökös természeti gyűlölséggé vált [129]. A Lúdnak vére (...) ecetbe véve, a méregölő több orvosságokkal egybe timporálva igen hasznosnak tartatik [247].

Nemzés: Némellyek egymással, azaz egy hímnek az ő nőstényével egyesülése által nemzenek, szaporodnak és effélék tökéletesebb állatoknak mondatnak. Némellyek csak szemétből, ganéjból és egyéb ocsmányságokból teremnek; ezek legalább valóknak tartatnak. Némellyek pedig mind a kétféleképpen, azaz mind közösülésből s mind pedig a szemétből teremnek, mint az Egerek [23]. Mert sokszor a tengeri hajókban egerek találtatnak, mellyeket senki oda nem vitt, hanem csak a szemétből termettek [24].

Közösülés: Közösülésből terjednek azok, mellyek magok is eleven állatokat tenyésznek, mint az Ebek, disznók, lovak, szarvasok stb. [23].

Sarhudás: [Az Eléfántok] idegenekkel nem sarhudnak, sőt még a magok felekezetivel is felettébb nem bujálkodnak, csak amikor nemzésnek okáért megsarhudnak [42].

Szaporodás: Némellyek mondatnak ellőknek, amellyek eleven állatokat ellenek mint a Tehén, a ló stb. Némellyek pedig tojóknak mondatnak, mellyek eleven állatokat nem ellenek, hanem az ő tojásokból sokára költenek eleveneket, mint a Madarak [29]. (...) Tojnak, amellyek bizonyos ideig való mértékletes meleggel tápláltatván kifakadoznak, és élő állatok kelnek belőle, mint a Madarak [23]. Némelly állatok egyszersmind sokat ellenek és esztendőben is egynéhányszor ellenek vagy tojnak, tudniillik mellyeknek több hasznok vagon az ember életére, mint a disznók, nyulak, galambok stb. Némellyek pedig kevesebbet s kevésbé is szaporodnak tudniillik mellyek nem annyira szükségesek az életre, mint a kígyók és viperák. (...) A hasznos és szükséges állatok az ő megfolyatások után kevesebb időre ellenek [24]. Sokára és ritkábban fajzanak azok, mellyek a mindennapi hasznora

nem annyira szükségesek [25]. [Az Eléfántnak] vehéi vannak [38].

Ellés: [A Medve] a megsarhudas után olly undok és forma nélkül való fajzatot ellik, hogy csak merő húsnak láttatik lenni, sem feje, sem szeme, sem szőri; az egérnél nagyobb, a macskánál pedig kisebb. Ezt a minden forma nélkül való darab húst osztán a nőtény szüntelen való nyalogatásával formálja eleven állattá. Ennek mindazáltal Julius Scaliger el-lene tanít, midőn azt írja, hogy önálok a havasokon fogtanak olyan hasas Medvét, melyet felbontván, minden tagjaira nézve egész fajzat találatott benne. Sőt, mások is azt írják fe-lőle, hogy az ő fajzását igen temérdek burokban szokta elleni, amelly burkot különben ki sem hasíthat, hanem szüntelen és sok ideig való nyalogatásával [75].

***Petézés:** Némellyek bocsátnak el magoktól valamit, melly se nem mag, se nem tojás, hanem csak valami kis hólyagocskába rekesztett kelevény, melly sok napok alatt a vízben a napfénytől melegítettven élednek meg, mint a Békák [23].

***Egyéb szaporodás:** A Balhák, tetvek, legyek, lódarázsok, férgek s a többi, úgymint kisebb tökéletességű állatocskák, nem mondatnak bizonyos állatoktól nemzéképen származni, hanem csak a barmok ganéjjából, mint a bolhák, szarvas bogarak stb. Vagy a földnek, fáknak, sok szemétnak rothadásából, mint a békák, lótetvek, avagy öreg szű férgek. Vagy valami bűdös dögből, aminthogy még az élő állatoknak bűdös bélekből is sokszor férgek s nyüvek hullanak ki [→*Bélférgesség]. Vagy pedig az embernek zsíros izzadékos szennyéből teremnek, mint a serkék és tetvek. Midőn tudniillik a természeti melegség, a hozzá közel levő nedves matériát addig érleli, gyengíti, változtatja, hogy végre meg is lelkesíti és élő állattá teszi [→*Tetvek*]. Aminthogy az éhen holt borjúból méhek szoktanak teremni: mint régen a Sámsonától megöletett oroszánban kevés napok múlva gazdag méh raj találatott vala [23–4]. Plinius azt állítja, hogy némelly Kígyók az ember háta gerincének velejéből teremnek [382].

***Vetélés:** A Kanca ló igen könnyen meg is vét a gyertya hamvának bűzítől, melly még sok Asszonyi állatokon is meg szokott esni [102].

Tej: [A Tevének] teje igen szép vékony és ritka, mert a nagy hévség benne jobban megfőzi és minden haszontalanságtól szépen megszüri. A Tevének teje az asszonyi állat teje után minden állatokénál jobbnak és egészségesebbnek tartatik [53].

Tojás: A Lúd tojása is, amint írják, enni igen ártalmas [247].

***Mozgás:** (...) aszerint, amint az emberben, [az állatok] a külső érzékenységek, a külső dolgoknak képeit béveszik és azokat a spiritusok az agyvelőbe és a szívbe, vagy abba, ami

az Oktalan állatnak agya veleje vagy szíve gyanánt vagyon, beférkeztetik. Itt osztán a spiritusoknak megszaporodásából holmi indulatok, t. i. bánat, öröm, harag, gyűlölség és továbbá a test tagjainak mozgása s munkálódása formálódik. Úgyhogy némelly állatok csak ússzanak, némellyek csak repüljenek, némellyek pedig másképen vigyék véghez az ő helyekből való kimozdulásokat. A Madarak pedig minthogy levegő Égbeliek és tollakkal bővesek, erre nézve az Aërben könnyen fenn repülhetnek. A Kígyókban és egyéb férgekben is ez a testnek szüntelen mozgása alkalmasint feltaláltatik, mellyek az ő testeknek hol öszvehuzásával, hol kinyújtásával mozdulnak egy helyből a másikba [26–7].

***Sebgyógyítás:** Ha [az Eléfántok] sebbe esnek, mindjárt Aloes csepegését, vagy más egyéb hasznos füvet keresnek: de azért mindaddig azt is meg nem eszik, ameddig az emberektől tanult szokások szerint fejek felemeléssel és egyéb magok viselésekkel is azt az égre fel nem tartják, onnét várván már azokra orvosló erőt [43]. A megszáradott Spongia (...) igen illendő és hasznos is a sebnek törölgetésére és beszorítására [370]. Amelly állatot [az Oroszlánok] megtroncsolnak vagy megsebesítenek, abból tiszta fekete vér foly ki. Az ő zsírjok vagy hájjok, minden egyéb állatok marása ellen igen hasznos, úgyhogy valami titkos természeti ellenkezés lehet a megholt Oroszlánnak zsírja és más egyéb állatoknak zsírjok között [70].

Rüh: [A Tevéket és Juhokat] igen bántja, mellytől sokan meg is halnak [54].

Köszvény: [A Tevéket és Juhokat] igen bántja, mellytől sokan meg is halnak [54]. A ménesbéli Lovakat és a Juhokat felette igen állja [101].

Főfájás: A Medvék a méheknek keserves furdalási által mint valami köpölyözéssel [szabadulnak meg] a nagy főfájástól, melly nyavalya is gyakorta bántja őket [76].

Hasfájás: A házi dolgos Lovakat felette igen állja [101].

Görcs: A házi dolgos Lovakat felette igen állja [101].

Szívfájdalom: A házi dolgos Lovakat felette igen állja [101].

Öszülés: Valaminthogy az ember, azonképen a Ló is vénségére derekason megöszül, amint Aristoteles írja [102].

Kopaszodás: Az árva leány haja nevű fű (...) az ember haját is megtartja az elhullástól, és igen szép fodorrá teszi a férfünek üstökét [198].

***Bélférgesség:** Néha megesik az, hogy a gorombák és magokra vigyázatlanok a Békák tojását a vízzel együtt beisszák, mellyből osztán az emberekben Békák teremnek; és ilyen módon a férgek magvát vagy tojását valaki ételében vagy italában gyomrába megfoganképen bé veheti-é? Bízunk

kinek-kinek maga ítéletire [180]. Még az emberek testében is néha-néha teremnek valami férgek, mégpedig a természet szerint valókhöz hasonlóak, néha pedig a természet szerint valóktól igen különbözők, az embereknek bélekben, ahonnét osztán (ott eleségre való elégséges materiát magoknak nem kaphatván) más egyéb tagokra is kifúrják magokat. Mellyek az étel s ital közben embertől bévenni talált férgek tojásainak a gyomor és bélnek melegsége miatt mondatnak benne megeremni. Sokszor még az embernek tisztátalan agya velejében is efféle termelt férgek találatnak, sőt még a nehezes és már szülőfélben lévő Asszonyi állatokban is néha-néha effélék felesen találatnak. (...) Hogy pedig a Longobárdiai Asszonyi állatoknak méhekben (amint írják) sokszor kígyók, békák és többek effélék teremnek, az olyan eleséggel való élésből esik, melly az emberben igen kevés jó nedvességet nemz, az is pedig olyan, melly az ilyen állatoknak nemzésekre alkalmas. (...) Az Antiokus Király testéből olly temérdek sok férgek forrottanak vala ki és annyira meg is bűzhítették vala testét, hogy undok bűzit az egész tábor is alig szenvedhette [452–3]. Csudálatos minéműségek származnak és keserves jelenségek is láttatnak az ollyaténokban, akikben Geleszták és egyéb férgek vannak. Úgymint: gyakorta ükröndözés, étel nem-kívánás, szüntelen való csuklás, bél-fájás, kólyika, ájulás, nagy főfájás, húzódozás, torokgyík, forró hideglelés és végtére halál. Mivelhogy azért effélék a tisztátalan testben a rossz eleségből teremnek, annakokáért az étellel és itallal rendesen való élés legjobb orvosság efféle férgek ellen [453].

***Bélférgek fajtái:** Az állatoknak bélekben és ganéjokban pedig háromféle Geleszták találatnak. Némelylek szélesek, némelylek hosszú gömbölyegek, némelylek igen aprók. A szélesek legöregebbek, mellyek a testben gyakorta az ugor-ka maghoz hasonló valami férgesckét teremnek. Valamikor azért az ember a maga ganéjában egyveleg, valami ugor-ka mag forma hosszú férgesckét lát, bizonyos jele, hogy sok széles Geleszták vannak benne, mellyre nézve azokat Geleszták tojásainak is nevezik. Azok a széles Geleszták pedig mikor az emberből kimennek, olyak mint a bélt belől béborító hártýácskák vagy valami hurka faradék, melly néha egészen, néha csak darabonként jó ki egyszer is, másszor is: néha pedig huszonöt láb nyomatnyi hosszú Geleszták is jó ki az emberből; de efféle Geleszták igen ritka. A hosszú gömbölyegek legközöségebbek, minéműek ma is teremnek az ifjaknak bélekben, s nem is olyan hosszúak: ezek pedig az ember ganéjával együtt jönnek ki, néha pedig torkán vagy az orra lyukán, mellyek könnyebben kitisztulnak a testből holmi keserű orvosságok által, mellyek mindazáltal a széles Geleszták ellen nem használnak. Az igen apró Geleszták pedig olyak, mellyek az állatoknak (kivált a Lónak, amint látjuk) alfelekben teremnek, azaz a végbélben, melly mivelhogy tágas, ezokáért felesek és alkalmas temérdekek is teremnek ott, főképen azokban a barmokban, mellyek az ő eleségeket derekason nem emésztik meg [453–4]. Lemnius azt is írja, hogy mindazoknak a Juhoknak, mind a Kosoknak kettős körmei

között is teremnek igen veszedelmes férgesckék, kiket ha valaki meg talál enni, menten csömör, gyomor-fájás, bőfögés és ükröndözés következik utána. Aristoteles azt állítja, hogy a Halaknak gyomrokban is terem féreg. Nevezet szerint az apró fiatal Potykáknak kopótójokban. És például hoz fel ő egy Asszonyi-állatot, ki afféle Hálnak a kopótóját megéven igen megbetegedett tőle [454–5].

Pestis: Joubertus Lőrinc Orvos Doktor, a Pestisről való írásában említi, hogy a Saskeselyűknek seregenként való sokszori kerengések a Pestisnek bizonyosan való eljövételit jelenti. Melly való dolog-é? Bizzuk az Orvosok ítéletire [203]. Pestises időben [a Lúdak] az Űri asztaloktól tilalmasok [247]. Az Orvos Doktorok bizonyoságot téznek felőle, hogy a tiszta aért semmiben tovább meg nem tarthatja az ember, mint a Spongiában. Mellyre nézve a Pestis ellen igen élnek vele, akik a pestisben fekvő betegeket meglátogatják, hogy valamint a megdöglött aért ne kellessék beszíniok, hanem a Spongiában lévő tiszta aért, kit szüntelen az orrok alatt tartanak [370].

Kristélyozás: [Az Égyiptomi gólya, avagy Ibis] természeti szerint igen meleg állat, melly miatt gyakorta bélszorulást is szenved. De a természettől tanított igen jeles orvossága az, hogy az ő hosszú orrával tengervizet szokott kristély módra a maga alfelébe fujni és ezzel mind beszorult bélt megsikatja, mind pedig a benne megsült ganéjt meghígítja, s hasát ekképen megindítja. Ez a Madár tanította azért az Égyiptombélieket a kristéllyel való élésre [235].

Részegesség: A bornak melegsége felgyújtja [az emberek] megveszett indulatjokat, megemészti belső természeti hévségeiket, mód nélkül való meghidegedést, sőt végre halált is szerez [246].

Látás: [A Szarka] húsát a szegény rendű emberek megeszik és azt állítják, hogy a szemnek látását élesíti s világosítja [258].

Kígyómarás:

***Megelőzése:** [Útonjárók] kígyós földre mindaddig ne induljanak, míg valami ételt nem esznek; mert az éhomra lévő emberen esett Kígyó marás sokkal ártalmasabb; mert még olyankor az erek és élet erei üresek és hamar beveszik a mérget. A derekasabb tagok is pedig, úgymint a szív, máj és az agyvelő akkor még erőtlenebbek és magokat a méreg ellen kelleteként nem óltalmazhatják. Minekutánna pedig ember valamit eszik, az erek is menten újabb vérrel megtelnek és nem olly könnyen engedik a mérget magokba bérteni [381].

***Fajtái:** [Az Áspis kígyó mérge] olly nagy az ő ereje, hogy emiatt a seb tellyességgel meggyógyulhatatlan, minden belső tagoknak egybe zsugorodása következn

belőle, a betegnek kevés óra alatt meg kellett ki halni, akinek fájdalmi orvosságok által valamennyire megenyhíthetnek ugyan, de soha belőle az ember ki nem gyógyulhat. (...) Az Áspisnak marása pedig annál halálosabb, ha annakelőtte az Áspis békát talált enni. (...) Mindazáltal tapasztaltatott dolog, hogy az ecet ennek is melly igen ellene álljon. Mellyről Plinius azt írja, hogy midőn egy valakit az Áspis megmart volna, magánál ecetet viselvén, hogyha azzal a csípést igen hamarsággal érhetne, semmit az őnékie nem ártott; de valamikor az ecetet róla levette, a fájdalom menten megindult [386]. [A Vipera Kígyó] amelly sebet ejt, abban a nedvességet megvesztegeti, úgy hogy megsárguljanak és ne csak valamely részek dagadjanak meg, hanem az egész test is fölhólyagozzon, mintha megégtenek volna a tagok. A bőr a seben fellyül hol zöldellik, hol piroslik, mellyek mind csak rothadásnak jelei [389–90]. [A Haemorrhous, azaz Vér-szopó kígyó] mihelyen az embert megmarja, menten a tagoknak öszvezsugorodása következik, a vér minden tagjaiból orrán, száján, szemén, fogaiból, körmei alól és annakelőtte régen begyógyult sebeiből is megeredvén mindaddig foly, míg teste tőle tellyességgel megüresedvén, meghal belé [395]. Oka az, hogy ennek az ő mérge igen meleg és száraztó természetű, mellyel az embernek húsát és bőrit felette igen megszárazstja, úgyhogy a szárazságnak miatta megrepedeznek és vérrel csepegnek a tagok [396]. [A Tüzes Kígyó] igen száraztó és hevítő, azért mintegy ugyan fel is gyűjtja az embernek vérit, hogy megemésztessek és úgy következzen belé a nagy szárazság és szomjúság. (...) [A Vízi-Kígyónak] igen száraztó mérge vagyon (...), melly miatt a megmaratott embernek meghasad a bőri és minden vére gennyetséggel együtt úgy foly ki. (...) Némelleyek azt tartják, hogy a megmaratott lábú embert lábánál fogva fel kell kötni, hogy a méreg szívére ne hasson [397]. [A Cserfa-Kígyóra] ha valaki reá talál hágni, annak mérgétől minden bőri róla lehasadozik és az ő mérgét olly igen hevítőnek írják, hogy még az ollyan sebbel bánó Borbélynak kezéről is a bőr mindenestől lekoppad. (...) A Tarka vízi Kígyó (...) csipésével vagy marásával azt cselekszi, hogy igen sok víz gyülekezék az embernek hasába. Minden nedvességeket benne megolvaszt [400].

***Torokkezelés:** Az Orvos Doktorok azt tartják, hogy a Prücsköt fogdosó kéz igen használatos az ember torkának leesett nyelv csapja kenegetésére [444].

***Bőrirritáció:** Tapasztaltatott dolog ez is, hogyha az ember meleg testén a Hernyó elmász, menten utánna a bőri felborsózik és mint a tűznek égésétől, úgy fáj az ember teste tőle. Sőt még a Ló is, ha Hernyós fához talál dörgölődni vagy a Hernyók közt megreheverezik, minden bőri mintha megrühesedett volna, felborsózik, sőt még szemei is félre vonódnak tőle [447].

***Csonttörés:** Plinius azt írja, hogy a földi Gelesztáknak hama, mellyet az Orvosok Geleszta pornak hívnak, a megtörött csontokat szépen megforrasztja, a csontdarabocskákat a sebből kiszíjja és több egyebekben is igen hasznos orvosság [455–6].

***Rovarcspípés:** A Legyek, Szúnyogok is, de főképen a Darázsok annál többet árthatnak minékünk, amikor ők is Kígyót csíptenek vagy húsát ötték, mert ollyankor a csípésben ők is kegyetlenebbek, főképen mikor már az Kígyónak teste meg kezdött senyedni [382]. A Daráznak marása melly igen fájdalmas légyen, (...) néha ugyan a hideg is elleli az embert miatta [428].

Tetvek: A sok kelletlen nedvességet kiszíjják az ember testéből. Minekokáért hasznosnak ítéltetnek az Orvosoktól a tetvek a Sárgaságban és Vízi betegségben lévőknek úgyannyira, hogy másunnét is méltó, hogy öszve keresgettesenek és az illyen emberekbe hányattassanak. (...) Legörömestebb lakoznak az emberben és annak nedvességgel bővelkedő részeiben. Mivelhogy azért a kis gyermekek és asszonyi-állatok nedvesebbek, ezokáért tetvesebbek is a férjfiaknál. Akiknek pedig fejeket sok Tetű állja, azok más egyéb tagjaikban sokkal egészségesebbek mint a fejek aránt. (...) Az ágyéki lapos Tetvek, mellyek ha idején eleit nem veszik, mind szemöldökét, szakállát és hónallyát is embernek mind ellepik. Némelleyek harmadik nemét is számlálják a Tetveknek, mellyek az embernek felső vékony hártýacskája és a bőri között lakoznak [461]. [Ezek] főképen az ember kezeinek és lábainak ujjaiban lakoznak s azokat viszkettetik. (...) A Madarak tetvei igen aprók, az embert – amint írják – nem bántják. A Tyúk-tetű mindazáltal futkosásával igen is nyughatatlankodtatja az embert. (...) Az ember mihelyen meghal, minden bennelévő Tetvek menten vagy a szíve aránt a csecsi alá, aholott a melegség legtovább megmarad, vagy pedig az arculatjára és vánkosára gyülekeznek [462]. Tetvek ellen igen hasznos orvosság a mértékletes étel és az ő rendes idejében való étel, ital, amellyből mód nélkül való veríték nem származik sem az ember testének külső színére, sem pedig ingének megszennyésítésére. De legtöbbit használ, ha öltözetit tisztán tartja s gyakran változtatja, sőt még ágyában lévő szalmáját is gyakran újítja, mert a régiben megteremhetnek a serkék. A Tyúkok és egyéb Madarak, amikor a tetvektől háborgattatnak, a porban erősen megfürdenek és úgy tisztogatják önnön magokat [463].

Bolha: Mintha ugyan valami Borbélytól tanítatott volna meg az érvágásnak mesterségére, úgy megfúrja az embernek testét és az ő vékony szíváránykájá által vérit minden fájdalom nélkül, csak igen gyenge viszketéssel kiszíjja [464]. Csak vérrel él s azzal hízik, a vizet annyira kerüli, hogy attól való féltében futkos széllyel az emberen, mikor eső akar lenni, s keservesebben is csíp. (...) Semmi nincs őneki

inkább ellene, mint az erős illatú állatok, úgymint a Ménta, Ruta, Vad-ménta, Fokhagyma, Komló, Bor seprő, Ló vizelleti, Ūröm, Barackfa levele, Mész s a többi. (...) Ha Keserű fűnek (Balha fűnek is nevezik) főtt vizével a házat megöntözik, a megharmatozott zöld ágakat és némelly természetivel ellenkező gyökeret, úgymint Földi bodza tövet, Rutával főtt vizet semmiképen el nem szenvedhet [466].

Poloska: Igen keserves csípő. (...) Húsocskájuk mindennemű mérgek ellen igen hasznos [468].

Pók: Midőn valakit megcsípnek, s annál inkább, midőn ételében vagy italában ember a Pókot bé találja venni, az egész testet rendetlenül ostromló hol melegséggel, hol hideggel, reszketéssel és viszketéssel tölti bé, meghevíti, felpuffasztja s kínozza az embert. Főképen pedig az agyvelőt ostromolja, ahonnét osztán szükségesképen következnek az inaknak megnyúlási, reszketés, az egész testnek hideggel való veritékezése, vizelésre és ganéjlásra való erőltetés, míg ember életét elfogyatja [470].

Nadály: Egyik rendbéliek apróbbak, (...) ez sokszor a vízben feredő gyermek orrába is békújván, orrok vérit igen megindítja [474]. A régiek (sőt még most is sokan) közönségesen

köpölyözés helyett azzal szokták vólt véreket kiszítatni. (...) A vérszopás közben éppen háromszegletű sebecskét ejtenek a testen [475].

Mínthogy a kutatás alapjául szolgáló kötet (2) nem tartalmazza teljes egészében az eredeti szöveget, így munkám is csak a teljesség igénye nélkül készülhetett. Mindazáltal remélem, hogy ennek ellenére is ráirányítja a figyelmet tudománytörténetünk e kevésbé ismert művére.

IRODALOM

1. Kenyeres Ágnes (szerk.) *Magyar életrajzi lexikon 1000–1990* Budapest, Arcanum 2001. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>; letöltés: 2018. nov. 18.)
2. Miskolczi Gáspár *Egy jeles Vad-Kert* Budapest, Magvető Könyvkiadó 1983. A szöveget válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta Stirling János
3. Szinnyi József *Magyar írók élete és munkái* Budapest, Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése 1891–1914. (mek.oszk.hu/03600/03630/html/; letöltés: 2018. nov. 18.)
4. Versenyt György *Miskolczi Gáspár Irodalomtörténeti Közlemények* 1906; 16. évf.

Anyanyelvi bűnözés?

Előadascím nyelvészeti kongresszuson:

„Keretismereten alapuló nomenek fogalmi és argumentum státusának lexikális szemantikai-pragmatikai vizsgálata pszicholingvisztikai teszteléssel”

Nyelvészetben jártas vegyész egyetemi tanár megjegyzése: itt 8 : 4 arányban nyertek az idegen szavak. Ráadásul fogalmam sincs, miről szól.

Kiss Jenő írta:

„A társadalmi nyelvvaltozatok között a nyelvközösség társadalmi versenyképessége szempontjából a szaknyelvek kiemelten fontosak. Két fő csoportjuk van: a foglalkozási szaknyelvek (másként a mesterségnnyelvek) és a tudományos nyelvek. Ezeknek, elsősorban azonban az utóbbiaknak a fejlettsége határozza meg ugyanis jelentős mértékben a nyelvek versenyképességét is (s nem – például – a hobbinyelvek vagy a szleng). Versenyképes nyelv nélkül pedig nincs versenyképes társadalom sem.”

Kiss Jenő és Pusztai Ferenc: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2018, 350. oldal.

„Az írás és a beszéd módja mindenkit leleplez. Jól beszélni és írni magyarul, ez tehát igazából: jellemkérdés.”
Illyés Gyula